

GADVOHL EDINA – NÉMETH GYÖRGY

Egy halálos nevetés: a szardonikus mosoly

Összefoglaló ♦ *A szardonikus mosoly kifejezést ma, ha egyáltalán használják, akkor a gúnyos nevetésre és a kíméletlen gúny megnevezésére. Eredetét kétféleképpen magyarázzák: vagy egy Szardínián termő növény mérgezésének hatására kialakuló arcizomgörcssel vagy pedig egy olyan történettel, amelyben öregeket ölnek meg Szardínia szigetén. Az öregek megölése gyakori motívuma a túlnépesedés és élelmiszerhiány elleni küzdelemről szóló görög elbeszéléseknek. Az egyetlen olyan hely, ahol a források egybehangzó állítása szerint valóban előfordultak ilyen esetek, a 145 km² területű, szegény görög sziget, Keosz volt, de esetenként máshol is beszámoltak róla. A Szardínia szigetén említett gyilkosságok elbeszélései közt azonban olyan sok az ellentmondás, hogy ezeket feltehetőleg a szardonikus mosoly kifejezés magyarázatára, keósi mintára alkották meg.*

A lethal laughter: the sardonic smile

Abstract ♦ *When we use the expression “sardonic smile”, it means “scornful laugh” and “ruthless scorn”. Its origin is explained in two ways: either it was named after the facial spasm caused by the poison of a plant from Sardinia or after a story in which elderly people are killed on this island. Killing elderly people is a regular motif in Greek narratives, a solution to fight overpopulation and lack of food. According to the sources, the only place where similar cases appeared was Keos, a 145 sq. km large, poor Greek island. However, there are so many contradictions among the Sardinian narratives of the above-mentioned assassinations that supposedly these must have been created simply as an explanation to the expression of the sardonic smile, after the “Keios” example.*

A szardonikus kifejezést a Magyar értelmező kéziszótár régiesnek és irodalminak minősíti, értelméről pedig mindössze ennyit mond: „Görcsösen torz, gúnyos, keserű <nevetés, mosoly>.” Eredetéről annyit árul el, hogy a latin közvetítésével a magyarba került görög szó (Pusztai, 2003:1225). A régi latinos műveltséghez még közelebb álló Révai Nagy Lexikona természetesen bővebben magyarázza a kifejezést: „Szardoni kacaj (lat. Sardonicus risus), kényszeredett nevetés minden külső ok nélkül, erőltetett, gúnyos nevetés; egy Szardíniában

termő fűvel hozták kapcsolatba, mely a szájra ilyen hatással volt. Már Homéros is említi (Odys. 20, 302).” (Révai,1925:369). Ha az angol, német vagy francia enciklopédiákhoz fordulunk, ugyanezt tudjuk meg belőlük, azzal kiegészítve, hogy ez a fajta nevetés a metsző gúny jele (Robert, 1973:1606).

Az ógörög irodalomban elsőként Homérosz eposzában, az Odüsszeiában jelenik meg a szardonikus jelző Odüsszeusz kényszeredett mosolyáról (20. ének 301. sor). A hős koldusnak öltözve jelen volt, amikor a kérők lakomázva várták, Pénélopé döntsön, kihez megy férjhez közülük. Azt hitték ugyanis, hogy Odüsszeusz már nem él, nem is sejtve, hogy ott ül a teremben mindenki által megvetett koldusként. Amikor aztán egy Ktészipposz nevű kérésző egy marhacsontot akart a hős fejéhez vágni, ő elhajolt a csont elől, és keserűen felnevetett. A görög szövegben nem a szardoniosz, hanem a szardanosz jelző áll. Odüsszeusz nevetéséről csak annyit árul el ez a jelző, hogy az nem őszinte, és nem a vidámság táplálja (Levine, 1984:2). A jelző a szairó ígére vezethető vissza, ami kutyák esetén nagyjából annyit jelent, hogy kimutatja a foga fehérjét, vagyis lehet keserű, de dühös „mosoly” is (Levine, 1984:5). A Odüsszeia folytatásából kiderül, hogy mind a két értelmezés megállja a helyét. A saját házában koldusként kezelt hős keserősége érthető, de dühe is, aminek következtében a későbbiekben lemészárolja a kérészőket (Levine, 1983:102; Hallivel,1991:282).

Ha az ókor tudásanyagát összegző legjelentősebb lexikonhoz, a 10. századi Szudához fordulunk, először csak egy igen kurta definíciót találunk: „Szardanosz gelosz: Megjátszott jókedv. Azt nevezik így, aki, mint mondják, mosolyogva a fogát mutatja” (Adler, 1935:327). A következő bekezdésben azonban sokkal részletesebb magyarázatot találunk, ami az eddigieket számos újabb részlettel egészíti ki: „Szardanikus mosoly: Közmondás, amikor valakik a saját pusztulásukon nevetnek. Démón azt teszi hozzá, hogy a Szardínián lakók a hadifoglyok közül a legszebbeket, akik idősebbek hetven évesnél, feláldozták Kronosznak, és ők nevettek, hogy kiváló férfiak mutatkozzanak (vagyis bátorak). Timaiosz szerint pedig azokat, akik elegendő ideig éltek, Szardínián a fiaik husángokkal azokhoz a gödrökhöz terelik erőszakkal, ahová el akarják temetni őket, ők pedig nevetnek. A gyászukban arcukra kiülő vigyorgásról mondják.

Kleitarkhosz és mások pedig azt beszélik el, hogy hogy Karthágóban a nagy könyörgő imádságok során Kronosz karjába kis gyerekeket helyeznek (a szobor bronzból készült, karjai mozgathatók és az egész egy gödör fölött áll), azért, hogy elégessék őket. Amikor a tűz körülöleli őket, úgy tűnik, mintha nevetnének. Szimónidész pedig azt írja, hogy a szardíniak nem akarták átadni Minosznak a Héphaisztosz által készített Talószot, ő beleugrott a tűzbe, ugyanis bronzból volt, és magához ölelve felemelte őket, mire azok kitátották a szájukat.

Szilénosz pedig a Szürakuszairól szóló könyvben írja, hogy egy édes növény terem a szardíniaiaknál, amely a zellerre hasonlít. „Aki megkóstolja, az összeharapja az állkapcsát és a saját húsát.”(Adler, 1935:327).

A szócikk több szerzőre is utal, és nem mentes néhány ellentmondástól. Démón szerint például a legszebb és legidősebb hadifoglyokat áldozzák fel Kronosznak, de azt nem magyarázza meg, miként eshet hadifogságba egy hetven évesnél idősebb férfi, amikor még Spártában is csak hatvan éves korig tartott a hadkötelesség. A szardíniaiak amúgy sem tisztelték különösebben Kronoszt. Egyértelmű, hogy Démón a Szardíniát megszállva tartó karthágóiakra gondolhatott, akiknek legfőbb istenét, Melkartot a görögök Kronossal azonosították.

A Kr. e. 4-3. században élt Timaios szerint maguk a szardíniaiak gyilkolják meg hetvenévesnél idősebb szüleiket, akik halálfélelmüket ilyen nevetéssel akarják leplezni (Jacoby,1950:620).

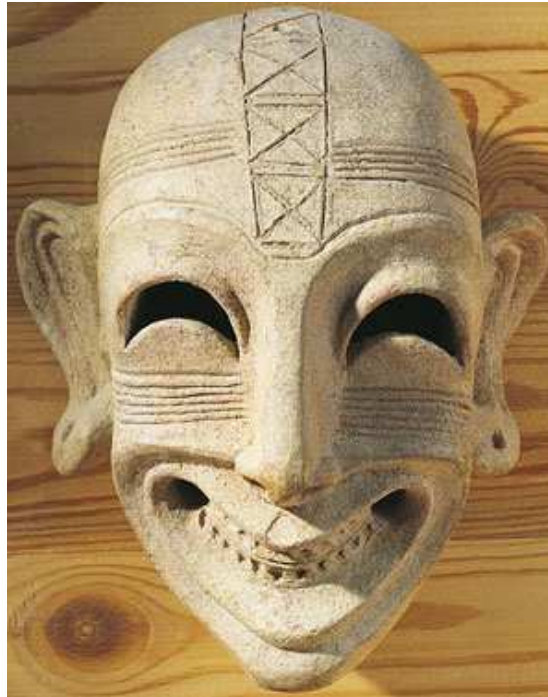
Ezt erősíti meg a Kr. e. 4. századi Kleitarkhosz értesülése a karthágói gyermekáldozatokról, amelyeket szintén Kronosznak, vagyis Melkartnak mutattak be. Ez az áldozat az úgynevezett zsenge-áldozat egyik, különösen kegyetlen formája volt. A zsenge-áldozat során feláldozták az isteneknek a legelső termést, a legelső szaporulatot, illetve a legelső gyermeket. Ezután szerepel egy mitológiai történet Minosz királyról és Talószról, amit a Kr. e. 5. századi Szimónidészről idéz a lexikon, de az izzó Talósz által átölelt szardíniaiak fájdalomtól kitátott száját nehéz szardonikus nevetésnek tekinteni.

Végül a Kr. e. 3. századi Szilénosznál jelenik meg a mérgező növényről szóló híradás, ami arcizombénulást előidézve különös vigyort rajzol a haldoklók arcára. Egy Platón Államának 337A fejezetéhez fűzött kommentár szerint a Szardínián termő, zellerhez hasonló növényt megkóstolók arcára kiülő kifejezést nevezték szardíniai (és nem szardaniai) mosolynak, de ez valójában a halálhoz vezető görcs jele volt.

A mérgező szardíniai növényt a *Ranunculus Sardousszal* (szardíniai boglárka vagyis algumós szironták) azonosították, amely elfogyasztva görcsöket, és végül halált okoz. A boglárkafélék legjellemzőbb méreganyagai a benzilizokinolin és triterpén alkaloidok (Dános,2002:119).

Az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy a szardonikus nevetés eredetének ókori magyarázóit maguk sem voltak pontosan tisztában azzal, amit el akartak magyarázni, és okfejtéseik két nagyobb csoportra oszthatók:

- Valakik (szardíniaiak vagy Szardínián élő karthágóiak) halálba kergettek valakiket (hadifoglyok, öregek), akik bátorságukat mutatva kényszeredett mosollyal az arcukon haltak meg.
- Van egy növény Szardínián, amely arcizomgörcsöt, és végül halált okoz, és ehhez a görcsös mosolyhoz hasonló őszintétlen nevetést nevezték szardoniosz vagy szardanosz gelósznak.



Föníciai maszk Szardíniáról

(Museo Archeologico Nazionale Cagliari: www.tharros.info)

A hadifoglyok megölése a puszta említésen túl nem sok szerepet játszik a magyarázatokban, és feltűnő, hogy ebben a történetben is megjelenik a hetven éven felüliek csoportja, amelyet külön említésre méltónak találnak. Timaiosz azonban a hetven éveseket a szardíniaiak öreg szüleinek tekinti, akiket maguk a gyermekeik vernek agyon és dobálnak az előre megásott sírba. Itt jegyeznénk meg, hogy a görög leírásokból hiányzik az a „megszépítő” kiegészítés, hogy az öregeket azért, hogy kevésbé érezzék át, mi történik velük, előzetesen megmérgezik Ranunculus Sardousszal.

Kérdés, hogyan került a magyarázatokba a hetvenéves kor, és az, hogy az szardíniai utódok miért bánnak így idős szüleikkel. Erre a kérdésre azonban igen egyszerű a magyarázat. A többnyire előregyártott toposzokból építkező ókori történetírás egyik alaptörténete volt,

hogy a hatvan vagy hetven év fölötti öregeket, akik semmi hasznot sem hajtottak a szegény agrárközösségeknek, de az élelmiszerből fogyasztottak, ilyen vagy olyan módon halálba kényszerítették (Németh,1999:163-166). A nyomorúságos kis görög sziget, Keósz volt ezeknek a történeteknek a mintaállama. A Kr. e. I. században élt geográfus, Sztrabón így írt: „Valószínűleg ezeknél volt egykor az a törvény, amelyről Menandrosz is megemlékezik:

Keósz törvénye jó nagyon, Phanasz;

Nem él rosszul, ki nem tud szépen élni.

Úgy látszik ugyanis, hogy ez a törvény rendelkezett arról, hogy azokat, akik már betöltötték hatvanadik életévüket, bürökméreggel kell elpusztítani, hogy a többieknek elegendő tápláléka legyen.”

Kétszáz évvel később Ailianos Tarka történet című írásában erősíti meg Sztrabón információját: „Keószon uralkodó törvény (nomosz), hogy a közöttük megöregedő emberek kiisszák a bürök poharat, ha látják, hogy a hazájuk számára már haszontalanok.”

Egészen megrázó leírást találunk a római Valerius Maximusnál (2, 6, 8), aki beszámol Sextus Pompeius (a nagy Pompeius fia) Keósz látogatásáról. Valerius Maximus először a massziliaiak (ma Marseilles) szokásairól számol be, amely szerint állami méreg áll rendelkezésére azoknak, akik nem akarnak tovább élni, majd rátér a római hadvezér keósz tapasztalataira: „Véleményem szerint Masszalia lakosainak e szokása nem Galliában keletkezett, hanem Hellaszból vették át. Én ugyanis akkor, amikor Sextus Pompeiusszal Kisázsia tartó utunkon Iulisz városába érkeztünk, láttam, hogy Keósz szigetén is így tesznek. Véletlenül volt ott egy nagyon tekintélyes, de igen idős asszony, aki éppen akkor adott számot polgártársainak arról, hogy miért akar meghalni, és elhatározta, hogy mérget vesz be. Különösen szerencsésnek érezné magát azért, ha halálát Sextus Pompeius jelenléte nemesebbé tenné. Ez az erényessége és emberségessége miatt dicsért férfiú nem vette volna szívére, hogy visszautasítsa a kérést. Elment az asszonyhoz, és miután jószándékú szavakkal, amelyek szájából, mint az ékesszólás bővizű forrásából fakadtak, hosszasan, de hiábavalóan próbálkozott, hogy eltérítse szándékától, elrendelte, hogy teljesítse be utolsó akaratát. Az asszony, aki több, mint kilencven esztendő volt, és egész életében lelkileg és testileg egészségnek örvendett, ágyában feküdt, amely szemmel láthatólag a szokásosnál is szebben volt megágyazva, felkönyökölt, és azt mondta:

Sextus Pompeius, legyenek kegyesebbek hozzád azok az istenek, akiket most elhagyok, mint azok, akikhez indulok, azért, hogy nem utasítottad vissza sem azt, hogy életem védőügyvéde, sem pedig azt, hogy halálom tanúja legyél. Amúgy a sors mindig kegyesebb arcát mutatta felém, ezért semmi sem kényszerít rá, hogy az élethez való túlzott

ragaszkodásom miatt most a sötétebbik oldalát is megismerjem, így én, aki két leánygyermeket és egy egész nyájnyi unokát hagyok hátra, most elcserélem életerőm maradékát egy boldogabb végre.

Ekkor hozzátartozóit egyetértésre intette, felosztotta közöttük vagyonát, idősebb lányát megbízta halotti kultuszának ápolásával, rábízta a házi szentségeket, és határozott mozdulattal nyúlt a méregpohárért. Miután bemutatta az italáldozatot Mercuriusnak, és szólította isteni hatalmát, hogy gyöngéden vezesse őt az alvilág jobbik felébe, elszántan megitta a halálos mérget, és elmondta, hogy lépésről-lépésre melyik testrésze merevedett meg. Amikor, mint mondta, a már a belső szervei és szíve is kezdett megdermedni, kérte, hogy lányai teljesítsék utolsó kötelességüket, s fogják le kezükkel a szemét. A mieinket hátrébb rendelte, mivel megrázta őket a szokatlan jelenet, és könnyekben törtek ki.” (Németh Gy. fordítása)

A keószai öregasszony halálának körülményei arra emlékeztetnek, mint amikor Szókratész issza ki a bürökmérget, és beszámol róla, hol tart éppen a bürök hatása (Platón, Phaidón 117e-118a): „Ő pedig körbejárt, és azután, amikor, mint mondta, elnehezültek a lábai, lefeküdt hanyatt, mert azt parancsolta az az ember; és meg is tapogatta az, aki a mérget átadta, és időnként megvizsgálta a lábfejét és a lába szárát, s azután erősen megnyomkodva a lábfejét megkérdezte, érzi-e; és ő azt mondta, nem; és azután megint a lábikráit: és így felfelé haladva mutatta nekünk, hogyan hűl ki és merevedik meg. És újból megérintette, és azt mondta, hogy ha majd a szívéhez ér, akkor távozik el.” (Kerényi G. fordítása)

Az alapvetően szegény agrárnépeesség Hellasz ragyogó kék ege alatt még az utópikus történetekben is nyilvánvalónak tartotta, hogy az öregeknek, ha túl sokáig éltek, a fiatalabbak kedvéért el kell hagyniuk földi életüket. A valamikor Kr. e. 1. század előtt élt Iambulosz a Napállam című utópiájában egy csodálatos országról számol be, ahol az emberek több, mint száz évig élnek (szicíliai Diodórosz 2, 57, 5): „Nagyon hosszú ideig élnek itt az emberek, néha még százötven évig is, többnyire betegség nélkül. Aki azonban megcsonkul vagy általában testi hibával rendelkezik, azt egy szigorú törvény értelmében arra kényszerítik, hogy önként vessen véget életének. Az a törvény náluk, hogy csak egy bizonyos meghatározott számú évig élnek, s ha ezt betöltötték, önként távoznak az életből, egészen szokatlan halállal: terem ugyanis itt egy különös növény, mely azt, aki ráfekszik, észrevétlenül és fájdalommentesen, álomba ringatva öli meg. Mindegyik közösséget a legidősebbje vezeti, mint valami király, és ennek engedelmeskedik mindenki. Mikor pedig a korelső eléri a százötven évet és a törvény értelmében önként eltávozik az életből, az utána következő legidősebb veszi át a vezetést.” (Szepessy T. fordítása)

A görögök még a veszedelmes barbárok közt is feltételezték azt a szokást, hogy a túl hosszú ideig élő emberek életkorát korlátozzák. Hérodotosz pl. így ír a feltehetőleg a szkítákkal rokon masszagetákról (Hérodotosz 1, 216): „Nem szabnak ugyan határt az életkornak, de ha valaki nagyon megöregszik, azt feláldozza a teljes számban összegyűlt rokonság, vele juhokat is, a húsukat pedig megfőzik és lakomát rendeznek. Aki betegségben hal meg, azt nem eszik meg, hanem elássák a földbe, nagy sajnálkozással, hogy nem jutott az áldozás sorsára.” (Muraközy Gy. fordítása)

Amikor a szardíniai nevetést a görög történetírók a halálba kergetett öregek nevetésével hozták összefüggésbe, nem tettek mást, mint egy olyan történeti toposzt alkalmaztak, amely görög és nem görög népek történetében is kézen fekvő volt: a munkára már nem alkalmas, de a közösen megtermelt élelmiszert fogyasztó, „fölöslegessé vált” idősök megölését kapcsolták össze a grimaszba torzult nevetéssel. Csakhogy ennek a magyarázatnak legalább két nehézsége van. Az egyik, hogy a legkésőbb Kr. e. 7. században keletkezett Odüsszeiában nem sok nyoma van Szardínia ismeretének, ugyanakkor Homérosz a kényszeredett mosolyra már használja a szardaniosz kifejezést.

A másik nehézség pedig az, hogy a szardaniosz szót nem lehet levezetni a Szardíniát jelentő Szardónból, annál inkább a vicsorgást, vigyorgást jelentő szairein igéből. Így aztán csak arra gondolhatunk, hogy a görög történetírók magyarázási vágya magától értetődő természetességgel nyúlt az öregek megölésének, a túlnépesedés elkerülésének ismert motívumához, noha a szólás eredete valójában egy mérgező növény hatására vezethető vissza, aminek elfogyasztásakor a haldokló arcán szörnyű, szardanikus (és nem szardonikus) mosoly jelent meg.

IRODALOM

- ADLER, A. (1935): *Suidae lexicon*. Pars IV. Lipcse, Teubner
- DÁNOS B. (2002): *Farmakobotanika. A gyógynövénytan alapjai*. Budapest, Argumentum.
- HALLIWELL, S. (1991): The uses of laughter in Greek Culture. *The Classical Quarterly*, 41 (2): 279-296.
- JACOBY, F. (1950): *Die Fragmente der griechischen Historiker*. Dritter Teil. Leiden, Brill.
- LEVINE, D. B. (1982): Homeric laughter and the unsmiling suitors. *The Classical Journal*, 78 (2): 97-104.
- LEVINE, D. B. (1984): Odysseus' Smiles: Odyssey 20.301, 22.371, 23.111. *Transactions of the American Philological Association*, 114: 1-9.

NÉMETH GY. (1999): *A polisok világa*. Budapest, Korona Kiadó

PUSZTAI F. (szerk. 2003): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó

RÉVAI (1925): *Nagy Lexikona. XVII. kötet*. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet

ROBERT, P. (1973): *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Paris, Société de Nouveau Littré.

Gradvohl Edina

főiskolai docens

Semmelweis Egyetem, Egészségtudományi Kar,

Alapozó Egészségtudományi Intézet, Társadalomtudományi Tanszék

gradvohle@se-etk.hu

Németh György

egyetemi tanár, tanszékvezető

ELTE, BTK,

Ókortörténeti Tanszék